

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NU DIŞ BORÇLANMAYA İTEN NEDENLER VE İLK DIŞ BORÇ

THE REASONS BEHIND THE RESORT OF OTTOMAN EMPIRE TO FOREIGN DEBT AND THE FIRST FOREIGN BORROWING

Binhan Elif YILMAZ*

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda dış borç çıkmazına doğru ilerleyişini etkileyen pek çok faktörden sözedilebilir. 16. yüzyılın ortalarında başlayıp derinleşen 17. ve 18. yüzyıl mali bunalımı, çok büyük gelir yetersizliği yaratmıştır. Bunun yanısıra yenilgiyle sonuçlanan savaşlar, kapitülasyonlar, imparatorluğu sömürgeleşmeye götüren ticaret anlaşmaları, elde edilemeyen vergi gelirleri, Osmanlı tüketim modeli ve kapitalist Avrupa ülkelerinde oluşan aşırı sermaye birikimi de imparatorluğu borçlanmaya iten iç ve dış faktörlerdir. Bu gelişmelerin sonucunda İmparatorluk ilk kez 1854 yılında dış borç almış ve bu süreç çok kısa sürede borçların ödenemeyeceğinin ilanı ile sonuçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, dış borç, kapitülasyonlar, finansal iflas.

ABSTRACT

There are several reasons which caused Ottoman Empire to resort to foreign debt in the 19th century. Income deficiency of the Empire was caused by the financial crisis which began in the mid-period of the 16th century and continued throughout the 17th and 18th centuries. Besides, unfavourable results of various wars, capitulations, commercial treaties which led the Empire to colonolization, insufficiency of tax revenue and the consumption pattern prevalent at domestic markets constituted the internal and external factors which led the Empire to pile up foreign debt. Undoubtedly, the over accumulation of financial capital in European countries had also been effective in triggering foreign-debt policies of the Empire. As the result of such developments, the Empire borrowed at foreign markets for the first time in 1854, and very shortly after that, the financial system of the Empire went into bankruptcy.

Keywords: Ottoman Empire, foreign dept, capitulations, financial bankruptcy.

---

* İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Bölümü Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Bir ülke, ortaya çıkan gelir yetersizliğini karşılamak için iç ve dış kaynaklara başvurabilir. Eğer ülke içi kaynaklara başvurulacaksa bankalar, varlıklı kişiler veya ekonomik kuruluşlardan borçlanılabilir. Ancak devletin gereksinim duyduğu gelirin iç kaynakları aşması veya iç kaynaklardan borçlanması halinde bazı ekonomik dengesizliklerin ortaya çıkması durumunda dış borç alma zorunluluğu ortaya çıkar. Osmanlı İmparatorluğu'nda borçlanma, ülkede yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeler sonucunda ortaya çıkmıştır. Özellikle savaş ve asker temelli olan bir İmparatorluğun savaş finansmanı ihtiyacının artması ve çeşitli nedenlerle merkezi yönetime aktarılamayan vergi gelirlerinin yetersizliği, borçlanma ile finansman zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Mali yetersizliklere bir çare olarak ilk kez 1854 yılında başvuru dış borçlar, 1876 yılında İmparatorluğun borç anapara ve faiz ödemelerinde acze düşmesi ile sonuçlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nu dış borçlanmaya iten nedenlerin ve ilk dış borcun ele alındığı bu çalışma, iki bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde dış borçlanmanın kaçınılmazlığını hazırlayan faktörlerden 17. ve 18. yüzyıl mali bunalımı, nedenleri ve çözüm arayışları açısından ele alındıktan sonra, İmparatorluğu dış borçlanmaya iten diğer iç ve dış faktörler üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ikinci bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda şiddetle hissedilen gelir yetersizliğine çözüm olarak başvuru dış borçlanma olgusu, tarihi süreç içerisinde değerlendirilmiştir. Çalışma, bir genel değerlendirme ile sonuçlandırılmıştır.

DIŞ BORÇLANMANIN KAÇINILMAZLIĞINI HAZIRLAYAN FAKTÖRLER

Siyasi sınırları ve bu sınırlara hakimiyeti nedeniyle tarihçilerin “cihan devleti” olarak tanımladıkları Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borca muhtaç hale gelmesi, basit temellere dayandırılmaz. Böyle büyük bir imparatorluğun borçlanmaya ve iflasına açılan kapının, tek bir anahtarı olmaması gerekir. O nedenle İmparatorluğun gerek içinde gerekse dışında yaşanan değişimlere ve bu değişimlerin yarattığı etkileşime bakılmalıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda dış borç çıkmazına doğru ilerleyişini etkileyen faktörler çeşitlidir. 16. yüzyılın ortalarında başlayıp kronikleşen mali sorunlar, 17. ve 18. yüzyıl bunalımını yaratmış, öte yandan İmparatorluğun bünyevi özellikleri ve dış faktörler de bu bunalımı şiddetlendirerek, dış borç ihtiyacını kaçınılmaz kılmıştır. Bu faktörler sırasıyla ele alınacaktır:

Onyedinci ve Onsekizinci Yüzyıllardaki Mali Bunalım

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılın sonlarından itibaren yaşanan ekonomik ve mali bunalım, 17. ve 18. yüzyıllarda daha da derinleşmiştir. İmparatorluk 18. yüzyıla, merkezi yönetimin vergi gelirleri üzerindeki denetiminin giderek azalmasına yol açan tahsil yöntemleri, çözülen tımar sistemi ve adem-i merkezîyetçi yapıyla girmiştir. 16. yüzyılda artan nüfus, daralmaya başlayan sınırlar, askeri teknolojiye gelişimlerin izlenememesi, gelişen ticari yolların dışında kalınması, Osmanlı İmparatorluğu'nu bu dönemde büyük bir mali bunalıma sürüklemiştir. Bu dönemdeki mali bunalımın yarattığı ekonomik, siyasal, askeri ve sosyal faktörler, dış borçlanmaya giden yolun temel taşlarından biri olmuştur.

Mali Bunalımın Nedenleri

1683 yılında II. Viyana kuşatmasının yenilgi ile sonuçlanmasının ardından 1699 yılındaki Karlofça anlaşması ile ilk kez toprak kaybeden Osmanlı İmparatorluğu, 1711-1718 yılları arasında kaybettiği toprakları geri alma siyaseti izlemiştir (Tabakoğlu, 1985: 207-8). Ancak 1730 yılındaki İran savaşı, Rusya'nın artan gücü ve denizlere doğru serbest geçiş gayretleri, savaşların birbirini izlemesine yol açmıştır (Morawitz, 1978: 12). Bu şekilde süregelen savaşlarla tarımsal toprakların ve maden ocakları gibi çeşitli işletmelerin savaş alanı içerisinde kalması, savaşların İmparatorluğun bütçesi üzerinde ağır bir yük oluşturmaya yol açmıştır. (Tabakoğlu, 1985: 208). Asker kökenli Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri teknolojiye gelişimleri izleyememesinin etkisi ile Avrupa içerisinde durdurulması sonucu, asıl gelir kaynağı olan fetih gelirleri ve ganimetlerin yerini, mali yük yaratan savaşlar almıştır. Askeri birliklere üç ayda bir ödenen ve bütçe giderlerinin hemen hemen yarısını oluşturan "mevacip" ödemeleri de önemli askeri harcamalar arasında yerini koruyarak, bütçe üzerindeki yükü arttırmıştır.

Savaşın yarattığı ortam, hem asker sayısının artmasına hem de savaş esnasında gelir düzeyi düşen halkın, devletten iş talep etmesine neden olmuş, devlet kadrolarının şişmesine yol açmıştır. Öte yandan kaybedilen topraklardaki devlet çalışanlarının maaşlarının kesilememesi cari harcamaları arttırırken, askerlerin vergiden muaf tutulmaları da vergi gelirlerinin azalmasına neden olmuştur (Tabakoğlu, 1985: 212). Uzun süren, birbirini takip eden savaşlar sonucunda emek hem kalite, hem de kantite olarak azaldığından, üretim düşmüş, bu da vergi gelirlerinin azalmasına yol açmıştır.

Ardarda yaşanan askeri yenilgiler sonucu mevaciplerini alamayan ordu, devlete ve halka karşı eylemlere girişmekten kaçınmamıştır. Tımar sisteminden iltizam yöntemine geçiş, güçlü bir ayan hiyerarşisini ortaya çıkarmıştır (Kıray, 1995: 60). Kapıkulları, sipahiler, yeniçeri serdarları, mültezimler, eminler, eski beylerbeyleri, sancak beyleri, kadı ve müderrislerden oluşan ayan sınıfı (Tabakoğlu, 1985: 223) vergi toplama

yetkisi ile vergi gelirlerinin önemli bir kısmına el koymuştur. “Ayan, namuslu, adil ve doğru olduğu sürece yaptığı iş şikayete neden olmuyordu. Ancak bu ayan arasında hak ve adalete uyan çok az kimse bulunuyordu” (du Velay, 1978: 38). 18. yüzyıl boyunca özerkliklerini ve topraklarını genişletme çabası içerisinde giren ayanlar, özel ordular da oluşturmuşlar ve merkezi yönetimin aleyhine büyüyüp, zenginleşmişlerdir. Dolayısıyla mali bunalımlar hem ekonominin hem de merkezi yönetimin güçsüzlüğünden kaynaklanmıştır.

Mali bunalımın ve sosyal çalkantılarla ortaya çıkan huzursuzluk ortamının yarattığı geçim sıkıntısı ile halk, özellikle vergiden kurtulmak amacıyla tarımı terketmiş, şehirlere (en çok İstanbul, Edirne, Bursa'ya) göç etmeye başlamıştır. Emegın topraktan kopması, zaten yetersiz olan tarımsal üretimi daha da azaltarak şehirlerde mal talebini artırdığından, fiyatların yükselmesine yol açmıştır (Tabakoğlu, 1985: 230). Öte yandan son seksen yılda fiyatların altı katına çıkmasına yol açan bir başka etken de 1580'lerde yoğunlaşan tağşiş işlemidir (Pamuk, 1999: 102). Para değerinin düşmesi, altın ve gümüşün değerinin yükselmesi de fiyatlar genel seviyesini yükseltici etki yaratmıştır.

Ekonomik sebeplerin yanısıra merkezi yönetimin taşrada gücünü yitirmesi sonucu tarımdan kopan halk, zaman zaman toplum huzurunu bozucu davranışlar içerisinde girmiştir. Tımar düzeninin bozulması, köylerini terkedenlerin boşalttıkları bölgelerde güvenliğin ortadan kalkması ile yol kesicilerin transit geçitlere darbe vurmaı, hazine gelirlerinin azalmasına neden olmuştur. Devletin “kapı halkı” adıyla hem her an savaşa hazır asker hem de halkı eşkıyaya karşı koruyan muhafızlar olarak oluşturduğu gruplar ise, yağma ve eşkıyalık hareketlerine katılmışlar, otoritenin zayıfladığı zamanlarda eylemlerini arttırmışlardır (Tabakoğlu, 1985: 220-2). Mali bunalımın gerek nedeni, gerekse sonucu olarak kabul edilen iç güvensizlik, ekonomik hayatı olumsuz yönde etkilemiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mali bunalımının derinleşmesinde dış ekonomik şartlar da rol oynamıştır. Amerika'nın keşfi, doğu sınırlarının İran savaşları sonucunda kapanması, Akdeniz egemenliğinin kaybedilmesi, Avusturya seferlerindeki başarısızlık gibi olumsuz gelişmeler sonucunda doğu-batı ticaret yollarının Osmanlı devlet adamlarının kontrolü dışına çıkması, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik açıdan dış aleme açılmasını ve yayılmasını engellemiş, bu şekilde değişen ticaret yolları da İmparatorluğun mali, ekonomik ve sosyal yaşantısında önemli yankılar uyandırmıştır (Yalçın, 1979: 416). Avrupa merkezli kapitalist sistem de kendini hissettirmiş, çevresindeki ülkeleri etki alanına alarak üretim ve siyasi yapılarında değişim yaratmıştır.

Mali Bunalıma Çözüm Arayışları

19. yüzyıl başlarında derinleşen bunalıma çözüm arayışları için İmparatorluk bir dizi önlemler almaya çalışmıştır. II. Mahmut döneminde (1808-1839) yeniçeri tımarları feshedilmiş, topraklar köylüye kiraya verilmiş, silahlı kuvvetler ıslah edilmeye çalışılmıştır. Ancak sözkonusu önlemler bütçeyi rahatlatacağı yerde yükü arttırırken, ülkenin üretim gücünün gerektiği gibi geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmaması da hazineyi zora sokmuş, ek vergi talepleri halkı bunaltmıştır (Sayar, 1978: 174-5).

Mali bunalıma çözüm için öncelikle paranın tağşişi yöntemi uygulamaya sokulmuştur. Paranın tağşişi uygulamasındaki amaç; paranın değeri ile oynayarak devlet hazinesine gelir aktarmaktır. Devletin emriyle halkın elindeki altın ve gümüş eşyanın bir bedel üzerinden devlete satılmasıyla Darphanede bir miktar değerli maden toplanmış, gümüş sikkeler tağşiş edilerek, gerçek değerlerinin %20 fazlası bir değer üzerinden piyasaya sürülmüşlerdir. III. Selim de aynı politikayı izlemiş, hatta altın ve gümüş eşya kullanımının haram olduğunu bildirerek, devlete, bu madenlerin “cihad” harcamaları için gerekli olduğunu ilan etmiştir (Cezar, 1986: 139). Ancak bütçe açıklarını kapatmak için başvurulan bu yöntem kalpazanlığı arttırdığı gibi, sistem enflasyonist etki yaratmış, ülke ekonomisini ve maliyesini olumsuz etkilemiştir.

1830'lu yılların sonunda para tağşişi ile sağlanan ek gelirler bütçe açıklarını kapatmada yeterli olmayınca ve bu politika piyasalarda belirsizlik yaratınca, 1839 yılında “kaime” çıkarılmasına karar verilmiştir. Kaimeye ayrıca, Yunan isyanı ve Rus Savaşının giderleri ve ödenmek zorunda kalınan ağır savaş tazminatı nedeniyle de başvurulmuştur (du Velay, 1978: 70). Kaimeler uluslararası ticaret işlemlerinde kullanılacak araçlardan olmadığından ve ancak iç borçların ödenmesinde kullanılabildiklerinden (Efendi, 1977: 32) bunların çıkarılması ticarete karışıklıklara yol açmış (du Velay, 1978: 72), ticari yaşam üzerine ağır bir yük yüklediği gibi, devletin itibarını da zedelemiştir (Efendi, 1977: 33). Kağıt para ile tahvil arası niteliğe sahip olan, ilk çıkarıldığında bütçe üzerinde olumlu etkileri olacağı sanılan kaime, ekonomide enflasyonist etki yaratmıştır.

Mali bunalımın aşılabilmesi için, 1840 yılında belirli bir faiz karşılığında tasarruf sahiplerinin ellerindeki fonları hazineye transfer etme amacıyla, esham kavaimi çıkarılması kararlaştırılmıştır. En az 25 kuruşluk ve %12 faizli bu kağıtların ilkel bir şekilde basılmış olmasından dolayı değerleri düşmüş, taşrada yaygınlaşmamıştır (Morawitz, 1978: 18). Öte yandan dolaşımdaki kavaim miktarının artması ile esham faizleri de bütçe üzerinde yük oluşturmuştur.

Savaş yıllarında sadece esham kavaimi ihracı ile elde edilen fonların yeterli olmayışı, iç borçlanma ihtiyacı yaratmıştır. İç borçlanmadaki ilk örnek,

1788'de Cezayirli Hasan Paşa'dan istenen 600.000 kuruşluk borçtur. Bunu takiben sarraflardan da çok kısa süreli borçlar alınmıştır. Daha sonra zenginlerin devlete borç vermesi, fetva ile duyurulmuş ve yaygınlaşmasına çalışılmıştır (Cezar, 1986: 136). Bu şekilde sarraflara, zenginlere yönelik zorunlu iç borçlanma örnekleri görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. ve 18. yüzyıllarda yaşadığı mali bunalım, onu aşmaya yönelik alınan önlemlere rağmen, İmparatorluğun bir dış borç batağına saplanmasına yol açmıştır. Ancak dış borçlanmaya başvurmanın kaçınılmazlığını hazırlayan tek faktör mali bunalım değildir. Mali bunalımın şekillendirdiği ve şiddetlendirdiği İmparatorluğun bünyevi sorunları ve dış faktörler, dış borçlanmanın kaçınılmazlığını hazırlayan diğer faktörlerdir.

İmparatorluğu Dış Borçlanmaya İten İç Faktörler

17. ve 18. yüzyıllardaki mali bunalımın aşılammaması, ekonomik durumun giderek daha da ağırlaşmasına yol açmıştır. Paranın tağşiş edilmesi, esham kavaimi çıkarılması, iç borçlanma gibi önlemlere rağmen açık vermeye devam eden bütçeler, ülkenin vergi sisteminde ve mali idaresinde gerekli reformların yapılmamasının bir sonucudur. Yapısal sorunlara çözüm bulmadan kısa vadeli, ömürsüz önlemler alınması sadece Darphaneyi kısa süreli olarak doldurmaya yaramış, uzun vadede İmparatorluğu bir dış borç girdabına sokmuştur.

Fetihlerin durması, savaş gelirlerinin azalıp giderlerinin artması, merkezi devlete aktarılamayan vergi gelirleri, üretim düşüşü ve çeşitli ayaklanmalar ile artan bütçe açıkları, "1841'de 4.163.000 kuruşa, 1847'de 15.263.404 kuruşa, 1848'de 38.586.642 kuruşa ve 1949'da da 88.998.000 kuruş'a yükselmiştir" (Güran, 1998: 82). Bu haliyle mali bunalımın mirası olarak giderek büyüyen bütçe açıkları, dış borçlanma yolunda atılan adımların hızlanmasına yol açmıştır.

Dış borçlanmanın ana nedenlerinden biri de ödemeler bilançosundaki dengesizlik olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nca yabancı ülkelere başlangıçta gelir elde etme amacıyla verilen kapitülasyonlar, 1740 yılından sonra süreklilik kazanmış; verilen bu tavizler İmparatorluğun gerileme döneminde giderek ağırlaşmıştır (Kazgan, 1999: 26-7). Sanayi devrimi sonrası İmparatorluğun pazarları ucuz üretilen mallarla dolmuş, gümrükler azalmış ve iç üretim baltalanmıştır. 1838 yılında İngiltere ile imzalanan ve giderek diğer Batı Avrupa ülkelerine de kar sağlayan ticaret anlaşması ile kapitalizm, Osmanlı İmparatorluğu topraklarına girmeye başlamıştır. Osmanlı ekonomisi bu şekilde dış etkilere açılmış, piyasa yabancı mallarla dolmuş, yerli tüccar yabancı tüccarlar karşısında rekabet gücünü yitirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun gümrükler üzerindeki denetimi ve yabancılar üzerindeki vergileme yetkisi büyük çapta kaybolduğundan, gelir kaybı

meydana gelmiştir (Falay, 1989: 78-9). Sonuçta 16. yüzyılda kendini gösteren olumsuz dış ekonomik gelişmeler, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürgeleştirmiştir.

Güçlü bir mali teşkilatın olmaması da vergi kaybına yol açarak dış borçlanmanın önemli bir nedenini oluşturmuştur. Toplam vergi gelirlerinin yaklaşık dörtte birini oluşturan aşar (Güran, 1980: 276) iltizam uygulaması ile toplanırken, mültezimlerin zarar etmekten korkmaları, devlete verilen ihalelerin düşük bedeller yaratmasına, dolayısıyla vergi gelirlerinin düşmesine yol açmıştır. İltizam sistemi ile merkezi yönetimin, eyaletlerin ellerindeki kaynakları yönetme çabaları sonuçsuz kalmıştır. Vergi gelirlerinin önemli bir kısmına da ayanlar ve güçlü sınıflar el koymuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda gelir bütçelerinin güneş yılı (365 gün) gider bütçelerinin ise ay yılına (364 gün) göre düzenlenmesi, 32 yıllık geliri 33 yıllık gidere dağıtmak zorunluluğu yarattığından, 33 yılda bir mevaciplerin ödenmemesi, sözkonusu hicri yılın sıvıştığı yılda büyük sosyal patlamalar yaşanmasına neden olmuştur. Hicri yılın sıvıştığı bu yılda (1677-78, 1709-10, 1741-42) yaşanan bunalıma “sıvış yılı bunalımı” denmiştir (Tabakoğlu, 1981: 151-2).

19. yüzyıl batı kapitalizmi, Avrupa burjuvazisini geliştirmiş, yönetimi altına alarak sayısını ve gücünü arttırmıştır. Bu ortam Osmanlı İmparatorluğu'nu çok etkilemiştir. Öyle ki kapitalizm elindeki fonları, Batı mallarına hayranlık duyan Osmanlılara, tüketici kredisi olarak vermiştir. Bu şekilde eski, geleneksel malların yerini batılı, yeni mallar almıştır (H. Kazgan, 1977: 69-70). Öte yandan borçlanmaya yol açan bir faktör olan bu tüketim modeli, İmparatorluğun çöküşüne dek borçların büyük kısmının lüks tüketim giderlerinin finansmanında kullanılması ile de borçların israfına yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk borcundan sonra yaptığı 15 ayrı borç sözleşmesi ile elde edilen gelirlerin, üretimi ve geliri arttıracak verimli alanlara yatırılmaması, dış borçların rasyonel kullanılmamasına yol açmıştır. Ayrıca aracı kuruluşların aldıkları yüksek komisyonlara ilaveten borçlanma senetlerinin başabaşın altında çıkarılması ile de borçlanma yoluyla umulan gelir elde edilememiştir (Çağlayan, 1980: 32).

İmparatorluğu Dış Borçlanmaya İten Dış Faktörler

Batılı kapitalistlerin 19. yüzyıl ortalarında elde ettiği büyük kazançlar, yarattığı sermaye birikimi, tüketilecek, aktarılacak alanlar aramaktaydı. Aksi durumda bir buhrana girmeleri sözkonusuydu. Bu şekilde emperyalist aşamaya gelen ülkeler dış borcu, bir ekonomik sömürü aracı olarak kullanmak istemişlerdir. “Avrupa’da meydana gelen bu aşırı sermaye birikimi sonucu Fransız ve İngiliz yatırımcılar fazla paralarını yatıracak karlı alanlar

aramaktaydılar. Osmanlı borçları da buna elverişli bir ortam hazırlamaktaydı” (Falay, 1989: 80).

Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlanmaya başlaması ile önce borç veren sermayedarlar komisyon olarak kazançlı çıkacak, küçük tasarruf sahipleri de faiz geliri elde edecekti. Öte yandan devlet de elde ettiği fonların bir kısmını sanayi malı ithalinde kullanacağından, Avrupa sanayiinde ek talep yaratılacaktı (Pamuk, 1999: 137). Böylesine karlı bir ortamı yakalayan Avrupalılar, İmparatorluk borçlarını ödemedede acze düştüğü zamanda bile borç vermeye devam etmişlerdir.

Avrupalı emperyalist ülkeler, kapitüler rejim sayesinde Osmanlı'ya kendi ekonomik ve mali yapılarını kolaylıkla nüfuz ettirerek, hem artan üretimlerini hem de nakdi sermayelerini Osmanlı İmparatorluğu'nda değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Nakite ihtiyacı olan Osmanlı ile Avrupa da birbirlerini tamamlamışlar, aralarında bir borç alışverişi dönemi başlamıştır (Gürsoy, 1984: 26-7).

DIŞ BORÇ ALMA GİRİŞİMLERİ VE SON ŞANS : DIŞ BORÇ

Mali bunalım, İmparatorluğu etkileyen 19. yüzyıl iç ve dış faktörleri altında ortaya çıkan gelir sıkıntısı karşısında, dış borca şiddetle ihtiyaç duyulmuştur. Ancak Osmanlı İmparatorluğu yine de dış borç almak için 1854 yılına kadar beklemiştir. Bu karara etki eden çeşitli faktörler vardır.

Dış Borç Alma Konusunda 1854 Yılına Dek Beklenilmesinin Nedenleri

1854 yılına gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nda 15 milyon sterlinlik iç borç, para arzındaki şişkinlik ve fiyat artışı, açık veren bir dış ticaret dengesi ve büyük bir bütçe açığı gözlemleniyordu (Kıray, 1995: 27). Buraya kadar bahsedilen olumsuz ekonomik gidişat ve tüm gelir yetersizliklerine rağmen Osmanlı İmparatorluğu dış borç almada, Kırım Savaşı'nın dengeleri altüst ettiği 1854 yılına kadar beklemiştir. Bunun nedenleri kısaca şöyledir :

Dış Borç Almanın Onur Kırıcı Olarak Kabul Edilmesi

1854 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borç almada çekimser kalma nedenlerinin başında, yabancılardan ekonomik yardım istemenin, geleneklere aykırı ve onur kırıcı olarak kabul edilmesi gelmektedir (Falay, 1989: 80). Öte yandan Şeyhülislam fetvası ile de dış borcun mekruh olduğu ilan edilmiştir (Cezar, 1986: 137).

Borç Verebilecek Ülkelerin İsteksizliği

Osmanlı İmparatorluğu'na, Avrupa devletleri tarafından uygulanan bir tecrit politikası vardı. Öyle ki İmparatorluk komşuları ile çarpışabilecek ve bu komşulara karşı bütünlüğünü koruyabilecek kadar güçlü olduğu sürece, kendi haline bırakılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu da bu durumun bilincinde olarak, dış borca güven duymamıştır (du Velay, 1978: 78-80). Öte yandan şimdiye kadar bahsedilen mali idarenin bozukluğu ve bütçe açıkları da, Avrupa sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na güven duymasını engellemiş, borç taahhütlerinin yerine getirilmeyeceği yönünde endişe uyandırmıştır. Bir başka deyişle o yıllarda Osmanlı İmparatorluğu Avrupa ülkelerinin nezdinde itibarı kuvvetli olmayan ülke olarak kabul edilmiştir.

Dış ülkelere dış borç alma girişimleri, sözkonusu caydırıcı unsurlara rağmen gerçekleşmiştir.

Kaçınılmaz Sonuç : İlk Dış Borçlanma

Çeşitli faktörlerin etkisiyle borçlanmaya doğru giden yolda atılan hızlı adımlar, Osmanlı İmparatorluğu devlet adamları arasında panik yaratmış ve ilk kez dış borç fikri ortaya atılmıştır.

Müslüman Ülkelerden Dış Borç Alma Girişimleri

Arnavutluk, Mezopotamya ve Filistin'de isyan çıktığı dönemde büyük mali darlık içerisine giren Osmanlı İmparatorluğu'nda, dış borç alma fikri ile müslüman ülkelere başvurma fikri eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştır. “Fas elçisine 1783 yılında mali darlığı ileten sadrazam, 14.000.000 kuruşluk veya diğer bir deyişle 30.000 kiselik bir yardım istemiştir. Fas hakimi, karşılıklı yazışmalar ve hediye alıp-vermelerle Osmanlı İmparatorluğu'nu oyalamış” (Cezar, 1986: 91) ve ilk dış borçlanma girişiminde İmparatorluğun eli boş kalmıştır. Beş yıl sonra 1788'de, Fas gibi müslüman bir ülke olan Cezayir ve Tunus'tan da borç alma girişimleri sonuçsuz kalmıştır.

Batılı Ülkelerden Dış Borç Alma Girişimleri

Müslüman ülkelere borç alma girişimleri sonuçsuz kaldıktan sonra, yine mali darlıkla başbaşa kalan Osmanlı İmparatorluğu'nda gözler, Avrupa ülkelerine çevrilmiştir. Daha önce yabancılardan borç almanın mekruh olduğunu bildiren Şeyhülislam bile, zorunluluk karşısında borç alınmasında sakınca olmadığını ilan etmiştir. Bunun üzerine 1789 yılında Felemenk elçisinden 7.500.000 kuruş bir başka deyişle 15.000 kise borç istenmiş, ancak Fransız İhtilali'nin yarattığı karmaşık ortam görüşmeleri sonuçsuz bırakmıştır. Felemenk'ten sonra İspanya'dan borç istendiğinde de, İspanya Osmanlı'ya borç para vererek, savaşta Osmanlı yanlısı duruma düşmek istemediğini bildiren bir cevap vermiştir (Cezar, 1986: 137-8).

Dış borç için İngiltere'ye başvuran Osmanlı İmparatorluğu, İngiliz ordusuna kereste, buğday ve bakır teslim edilmesi ile ödenecek olan 1.000.000 sterlinlik bir borç vermeye hazır olduğunu bildirmiş, ancak Osmanlı İmparatorluğu tarafından verilecek maddelerin miktarının belirlenme işlemlerinin uzun sürmesi sonucu borç alınamamıştır (Morawitz, 1978: 13).

Osmanlı İmparatorluğu'nun aldığı ilk dış borcun Kırım Savaşı sırasında alınan dış borç olduğu bilinmektedir. Bu borçtan önce Reşit Paşa'nın sadrazamlığı ve Sultan Abdülmecit'in padişahlığı zamanında, 27 yıl vadeli, 55.000.000 franklık bir borç sözleşmesi padişahın onayı alınmadan sadrazam tarafından imzalanmıştır. Ancak yabancı ülkelerden borç almanın, İmparatorluğun saygınlığını zedeleyeceğini düşünen padişahın onayı olmayınca, Osmanlı İmparatorluğu 2.200.000 frank tazminat ödemek zorunda kalmış, sadrazam da görevden alınmıştır (du Velay, 1978: 80, Yerasimos, 1977: 671, Efendi, 1977: 29).

İlk dış borçlanmanın 1840 yılında, Galata bankerlerinden Alleon ve Baltacı'nın kurdukları İstanbul (Dersaadet) Bankası'ndan yapıldığına dair bilgiler mevcuttur. Ancak bankanın kaynağının yabancı sermaye piyasalarından olmaması ile borçlanma, iç borç niteliği taşımaktadır (Yerasimos, 1977: 668-9, Eldem, 1970: 230). Yine ilk dış borçlanma ile ilgili Kırım savaşının başlangıcında (1853-1854) Fransa'dan 200.000 sterlin tutarında bir borç alındığı kayıtlara geçmiştir. Bu para avans mahiyetinde olup, 1854 borcu ile ödenmiş olduğundan sözkonusu borçlanma, dış borçlar alanında gösterilmemiştir (Karamursal, 1989: 92).

1854-1874 döneminde 15 borç sözleşmesine imza atan Osmanlı İmparatorluğu, bu borçlardan 127 milyon lira elde etmiş, toplam borcu 239 milyon liraya çıkmıştır (Efendi, 1977: 34). Bu durum, aracılardan almış olduğu komisyon tutarının yüksekliğini ve aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun ne derece kötü şartlarda borçlandığını göstermektedir. Parvus Efendi'ye göre Osmanlı İmparatorluğu bir kez borçlanma yoluna girince, önceleri borçlanmaktan kaçınmakta ve geciktirmekte gösterdiği aşırılığı, hesapsız ve ihtiyatsızca borçlanmak suretiyle yine göstermiştir. Durum, her para verenin ileri süreceği her koşulu kabullenmeye kadar varmıştır.

1876 yılına dek almış olduğu borçları ödemedeki aceze düşen Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm borç ve faizlerinin ödemesine, 1876 Nisan ayında son verilmiştir. Bu durum 20 Aralık 1881'de yayınlanan Muharrem Kararnamesi'ne kadar devam etmiştir. Sözkonusu kararname ile dış borçların miktarı indirilmiş, ödeme koşulları yeniden düzenlenmiştir. Muharrem Kararnamesi'nin 15. maddesine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borçlarını ödeyememesi sonucu, borç ödemelerini güvence altına alacak olan vergi kaynaklarının toplanması ve denetimi işlevini yürütecek olan Düyun-u

Umumiye'ye bırakılmıştır. Düyun-u Umumiye'den sonra bile borç almayı sürdüren Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları kümülatif olarak artmış ve Türkiye Cumhuriyeti'ne kötü bir miras olarak kalmıştır.

GENEL DEĞERLENDİRME

Fetihlerle elde ettiği toprakları işleyip, elde ettiği kaynaklarla beslenen ve yine genişleme yolunda büyük adımlar atan Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyılla beraber askeri kayıplarla karşılaşmış, İmparatorluğun ekonomik ve sosyal açıdan çöküşü hızlanmıştır. Bu dönemdeki toplumsal ve ekonomik dönüşümler, iç ve dış faktörlerin karşılıklı etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır.

Merkezi devlet ile taşradaki güçlerin rekabetinin devlet aleyhine bozulması sonucu elde edilemeyen gelirler, Batının askeri ve ticari alanda kaydettiği gelişmelerin İmparatorlukça izlenememesi, 1760'dan itibaren Rusya'nın güneye doğru yayılma politikası gütmesi, değişen ticari yollar, kapitalizmin olumsuz etkisi, artmayan üretim ve düşen verimlilik ile daralan sınırlara sıkışıp ayaklanan halk, İmparatorluğun mali bunalımını derinleşmiştir, acil gelir ihtiyacı yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu tüm bu gelişmeler karşısında günün koşullarına uygun farklı ekonomik ve mali politikalar uygulamış, bu politikaların olumsuz sonuçlarını, deneyimler sonucu almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılda en iyi öğrendiği şeyin “ dış borçlanma” olması da sözkonusu hızlı ve olumsuz gidişin devamını sağlamıştır. İmparatorluğun içine düştüğü bunalımdan “dış borçlanma” ile kurtulabileceği düşüncesi ve kapitalist ülkelerin aşırı sermaye birikiminin yarattığı baskı karşısında borçlanan Osmanlı, Avrupa sermayesi için karlı bir yatırım alanı olmuştur. Dış borçlar çok ağır şartlarda elde edilmiş, üretimi arttıracak alanlarda kullanılmayarak israf edilmiştir. 1876 yılına dek 15 ayrı borç sözleşmesine imza atan Osmanlı İmparatorluğu, 1876 yılında moratoryum ilan ettikten ve 1881 yılında Osmanlı maliyesini denetim altına alan Düyun-u Umumiye'nin sonra da borçlanmaya devam etmiş, toplam dış borç sözleşmesi sayısı 41'e çıkmıştır. Bu kurumun 1928 yılında feshedilmesine rağmen borçların olumsuz etkileri Türkiye Cumhuriyeti'ni etkilemiş, son Osmanlı borcunun ödenmesi, alınışından bir asır sonra Türkiye Cumhuriyeti tarafından tamamlanmıştır.

KAYNAKÇA

- CEZAR, Yavuz (1986) *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- ÇAĞLAYAN, Toper (1980) Osmanlı Dış Borçlarının Neden ve Sonuçları (1854-1923), *Maliye Dergisi*, Sayı : 47, Eylül-Ekim, 26-55.
- ELDEM, Vedat (1970) *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- FALAY, Nihat (1989) *Maliye Tarihi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- GÜRAN, Tefik (1980) Tanzimat Dönemi Tarım Politikası, *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara.
- GÜRAN, Tefik (1998) Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt : 49, 60. Yıl Özel Sayısı, 79-95.
- GÜRSOY, Bedri (1984) 100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi, Üzerine Bir Değerlendirme, *Ord. Prof. Dr. Şükrü Baban'a Armağan*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- KARAMÜRSEL, Ziya (1989) *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- KAZGAN, Gülten (1999) *Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Girerken Türkiye Ekonomisi : 1. Küreselleşmeden 2. Küreselleşmeye*, Altın Kitaplar Yayınları, İstanbul.
- KAZGAN, Haydar (1977) Osmanlı Modeli Tüketim İçin Borçlanma, *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 35, Sayı: 1-4. 69-82.
- KIRAY, Emine (1995) *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- MORAWITZ, Charles (1978) *Türkiye Maliyesi*, (Der: Maliye Tetkik Kurulu), M.B. Tetkik Kurulu Yayını No: 1978-188, Ankara.
- PAMUK, Şevket (1999) *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi: 1500-1914*, 5. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- PARVUS Efendi (Alexander Israel Helphand) (1977) *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, May Yayınları, İstanbul.
- SAYAR, Nihad S. (1978) *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları*, 2. Baskı, İ.İ.T.İ.A., Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı Yayınları No: 288/513, İstanbul.
- TABAKOĞLU, Ahmet (1985) *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul.

TABAKOĞLU, Ahmet (1981) 1680-1750 Osmanlı Mali Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi.

DU VELAY, A. (1978) *Türkiye Maliye Tarihi*, (Der. Maliye Tetkik Kurulu), M.B. Tetkik Kurulu Yayınları No: 178-1978, Ankara.

YALÇIN, Aydın (1979) *Türkiye İktisat Tarihi*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

YERASIMOS, Stefanos (1977) *Az gelişmişlik sürecinde Türkiye*, Cilt:2, Gözlem Yayınları, İstanbul.